

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477)«15»:930.2

DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.250-258

Сергій Калуцький
(Кам'янець-Подільський)

РУСЬКІ (УКРАЇНСЬКІ) БОЯРИ НА ОБОРОНІ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОПИСІВ ЗАМКІВ)

У статті зроблено спробу на основі описів замків з'ясувати внесок представників української аристократичної верстви – бояр (зем'ян) – в організації оборони руських південно-східних земель Великого князівства Литовського у середині XVI ст. Аналіз використаних матеріалів дозволив також торкнутися проблеми їх ролі у формуванні українського козацтва.

Ключові слова: бояри, зем'яни, шляхта, служила верства, опис замку.

Як свідчать джерела, представники українського боярства, служилої верстви, що вела свою генезу від часів Київської Русі, ще у XV – середині XVI ст. відбували військову службу на обороні міст і замків та брали участь у політичному житті руських земель Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) та Польського королівства. Одним із перших дослідників, хто торкнувся проблем їх суспільної ваги, внутрішньої станової стратифікації, складних процесів інкорпорації у соціальну структуру зазначених держав у цей період став польський геральдик і генеалог А. Бонецький (1842–1909). Дані питання висвітлював у праці «Сукупність шляхетних родин Великого князівства Литовського у XV–XVI століттях» («Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku») 1887 року видання¹. Він окреслив соціальний статус боярської верстви, ставлячи її «поруч із князями і панами у Великому князівстві Литовському». Зазначав, що «це були люди цілком вільні, члени давніх княжих дружин» й звертав увагу на їх чисельне збільшення у XV – першій половині XVI ст.² Розрізняв бояр монарших, князівських і панських – в залежності від того, хто був їхнім сюзереном. Звертав увагу, що як синонім до слова «бояри» застосовувався також термін «зем'яни»³.

В українській історіографії XIX – початку XX ст. руські бояри вважалися одним із джерел формування й становлення козацького стану. Зокрема М. Маркевич (1804–1860) ставив на один соціальний щабель козаків, шляхту і боярство. Доводив, що козацтво, принаймні його вищий прошарок, походило «із власного лицарства». «Шляхетством, – зазначав він, – називалися потомки князів, бояри, прості воїни і козаки із своїми урядниками; бояри і козаки передавали своє боярство і козацтво дітям своїм...»⁴. М. Максимович (1804–1873) припускав, що бояри, які у XVI ст. ще мешкали на Наддніпрянщині, переходили із свого стану у козацтво. В такий спосіб сприяли його становленню⁵. П. Куліш (1819–1897), опрацювавши джерела, стверджував, що козацький стан сформувався на основі міщан «замкового присуду» – тих, які мали обов'язок обороняти місто – та бояр, що не отримали польських шляхетських гербів і переходили у козаки⁶. М. Грушевський (1866–1934), розкриваючи фактографічний аспект переходу збіднілого боярства у козацький стан, вважав, що у виникненні козаків істотну роль відіграли міщани й останні представники старого боярства⁷. Обґрунтовуючи надто широке для визначення привілейованої верстви значення терміну «бояри», дотримувалася думки про польське походження слова «зем'яни» (у латинських документах – «*terrigena*»), яке було рівнозначне поняттю «шляхтич» («*nobilis*») і набуло поширення в українських землях ВКЛ у першій половині XVI ст.⁸. Аналізуючи уставні грамоти 1501 і 1509 рр. для жителів Волинської землі та 1507 й 1529 рр. – Київської, дійшов висновку, що на Подніпров'ї на початку XVI ст. одночасно як синонімічні вживалися терміни «бояри», «зем'яни» і «шляхта». Натомість на Волині для визначення привілейованої верстви ширше застосовувалися поняття «зем'яни» і «шляхта»⁹.

«Боярська» теорія походження козацтва має прихильників у сучасній історичній науці. Вони схиляються до думки, що «саме ця суспільна група негербованої дрібної шляхти і боярства-слуг відіграла провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв»¹⁰. А відтак, лицарський світогляд козаків був для багатьох із них властивим завжди. С. Леп'якко зазначає, що «коли магнати, «бавлячись» у козацтво, не переходили у нього, то боярство прикордоння в значній мірі покозачилось. Ця дрібна військово-служила група феодального класу-стану була тотожна козацтву за своїми суспільними функціями»¹¹. В. Щербак дотримується погляду, що ядром козацтва на етапі його зародження стало руське боярство, їхні слуги та міщани південно-

українських міст¹². На їх вагому роль у становленні козацького стану звертає увагу В. Брехуненко. Вважає, що вони і православне духовенство часів гетьмана П. Сагайдачного стали соціальною основою тогочасної української еліти¹³.

Бояри зобов'язані були виконувати військову службу¹⁴, утримувати городища придатними до оборони, а в окремих місцевостях сплачувати стації (різновид військового податку). За це вони отримували більший чи менший (відповідно до заслуг) земельний наділ, що називався вислугою¹⁵. Так, в описі Мозирського замку за 1552 р. зазначається: «Бояри-шляхта, які маєтки свої мають, шляхта, що лише будинки свої мають у місті повинні на послугу їхати при воеводі київському, якщо пошле»¹⁶. Жалувальною грамотою слуцького князя Семена Юрійовича Омельковича від травня 1555 р. теж було визначено умови служби зем'ян Брацлавського повіту Івашка, Мартина, Степана, Дорофея та Іванця Корзунів за надану їм землю урочища Жуків Острів. Вони зобов'язувалися «до служби замкової коня ставити та іншою деякою службою служити». Даним документом також обумовлювалося, що названі зем'яни «податків давати не мають»¹⁷. Обов'язки бояр часом передбачали й доставку князівських листів до адресатів. Наприклад, у жалувальній грамоті князя Андрія Михайловича Курбського від квітня 1571 р., якою зем'янину Демиду Остковичу надавалися три волоки землі у селах Мосчоний та Дубовому, передбачалося, що він «має мені з того службу служити на поштовому коні і з панциром на війну їздити і там, де їм від його королівської милості розказано»¹⁸.

Наданий земельний наділ переходив у спадок нащадкам обдарованого¹⁹. Зокрема, ковельський князь Василь Михайлович Сангушко жалувальною грамотою за 1542 р. обдарував землею у селі Мосчоний зем'янина Деміда Войткевича «йому самому до живота, а по животі його жоні і дітям його навіки вічні, з чого вони повинні будуть конем служити, яко інші зем'яни повіту Володимирського»²⁰. Однак, боярин-власник такого земельного наділу не мав права його продати, або заставити без дозволу монарха. Так само як і подарувати дочці у придане²¹. З часом органи виконавчої влади не змушували зем'ян виконувати військову службу, за яку їм дарувалася земля, і вони перетворювалися на незалежних її власників²².

Інформативними джерелами для вивчення мілітарної ролі бояр на українському південно-східному пограниччі, їх місця в соціальній структурі ВКЛ та значення у складному процесі формування українського козацтва є описи Черкаського, Канівського, Київського, Вінницького та інших замків 1552 року²³. Зокрема опис Черкаського замку чітко визначає

військові обов'язки бояр²⁴. Вони мали «служити кінно, збройно та їздити із старостою, або й без старости, із службниками його проти людей неприязельських і в погоню за ними». Також зобов'язувалися із старостами чи його слугами брати участь у розвідувальних виїздах «на поле раз, і два, і три на літо». Характерно, що черкаські міщани, на відміну від бояр, приєднувалися до таких вилазок лише у виняткових випадках («хіба із самим старостою»). Натомість сплачували податки на утримання замку і на прийом послів²⁵. Опис Канівського замку 1552 р. зобов'язував до аналогічної військової служби не лише бояр та їхніх підданих, а й усіх міщан, духовенство і гостей міста. Від неї частково звільнялися лише «міщани тяглі і котрі стації, підводи, чи інші тягла піднімають» («тії без старости на службу польну їздити не повинні») ²⁶. Документ містить відомості про сплату канівськими міщанами сторожовщини – особливого податку, що витрачався старостою на плату двом замковим сторожам, які «стережуть і кличуть уночі на вежах і послугують у замку вдень». А от сторожу «до воріт острогових» винаймали бояри, їх слуги та усі міщани, сплачуючи «з дому кожного по грошу, а жита по чверті». Так само утримувалася «сторожа польна»²⁷. Натомість київські міщани, окрім повинності косити траву навпроти укріплень, лагодити дороги, заготовляти будівельний камінь і колоди, утримувати й поповнювати запаси води, були зобов'язані «на службу воєнну їздити збройно при воєводі, і сторожу замкову біля воріт Воєводиних, і міську біля воріт Острогових, і від поля на валу біля Золотих воріт» утримувати²⁸.

Бояри, окрім власне відбування військової служби, залучалися до спорудження оборонних об'єктів міст та підтримки фортифікацій у належному обороноздатному стані. Так, згідно опису Черкаського замку, представники боярської верстви разом із міщанами зобов'язувалися будувати дерев'яні укріплення Черкас («острог») і ремонтувати їх: «коли що в замку від вітру сказиться, дошки де попадають, або глина від стін відвалиться, або міст, або гора замкова почне казиритися, то міщани і бояри оправувати повинні всі»²⁹. Джерела свідчать, що фактично такі ж обов'язки будувати й підтримувати оборонні споруди і замок мали (нарівні із міщанами) бояри Канева. Щоправда до участі у зазначених роботах залучалися й церковні служители. «Коли ся що в замку... сказиться... то повинні оправувати тутешні міщани, зем'яни і піддані їх і церковні всі»³⁰.

Джерела свідчать, що козаки, як окрема суспільна група у південно-східних прикордонних містах, займали особливе, проміжне між боярами та міщанами, соціальне станови-

ще. У Черкасах і Каневі частина козаків, що не мали у місті своїх дворів, зобов'язана була сплачувати старості податок – «колядки» (давався на Різдвяні свята) – шість грошей та відбувати повинність – косити сіно по два дні на літо толокою «за його стравою і за медом». Інші, які «... не відходячи у козацтво на поле, ані рікою у низ...», наймалися на службу до бояр або міщан і звільнялися від сплати «колядок» та вище зазначених робіт³¹. Та усе ж козаки були мало контрольованим адміністративними органами міст елементом. Як зазначено в описі канівського замку 1552 р.: «Шкода уходам сіверським тим часом коїться не лише від татар, але більше від своїх козаків, які постійно там живуть на м'ясі, на риби, на меду, із пасік, із свепет³², і ситять там собі мед як дома»³³.

Описи Вінницького і Мозирського замків 1552 р.³⁴ поглиблюють наші знання про організацію оборони українських міст. Зокрема, знаходимо відомості, що вінницький староста зобов'язував мешканців тримати коней: «... а лежати безпотрібне на полі не повинні, а повинні до служби воєнної коні держати всі, яко гродські, так зем'янські...»³⁵. Замкова сторожа у Вінниці налічувала чотири сторожі, котрі вдень несли варту біля воріт, носили дрова і воду, а «уночі, по вежах і по бланках ходячи, кличуть». Їх винаймали «люди зем'янські»; кожен давав з дому по три польські гроша на рік, а вдови, чи неосілі козаки – півтора. Міщани і «зем'янські люди» сплачували «з дому кожного на рік по два гроші польських, по два хліба, по ковшу пшона і по дві головки солі» для утримання сторожі біля «воріт острогових нагорних» та «надольних воріт». Влітку вінницькі міщани також сплачували платню для кількох польних сторож. Одна із них, зокрема, відбувала службу за милою від міста і охороняла пасовище. До того ж давали «стацію» для утримання послів³⁶.

Аналіз опису Мозирського замку 1552 р. свідчить, що до спорудження і ремонту замку та інших фортифікацій залучали практично усі мешканці міста та двох супутніх волостей: «... люди князівські, і панські, і зем'янські, хто колвік у волості Мозирській маєтки спадкові чи вислужені має...»³⁷. Документ також дає підстави стверджувати, що в окремих випадках замкову сторожу утримували як міщани, так і мешканці прилеглих волостей³⁸. Вони також організовували, або сплачували тридцять грошей для утримання сторожі, яка охороняла рибні лови на річці Тур. В обов'язки ж старости входило спорядження розвідувальних роз'їздів зі своїх та замкових слуг «для довідання вістей по всім замкам *українним* (курсив мій – С. К.)». До такої служби зобов'язувалися також слуги путні; до того ж вони виконували функції поштової служби. В описі Мозирського замку

зазначається, що раніше це були «тяглі» особи – такі, що мали сплачувати різноманітні податки³⁹.

В обороні українських прикордонних міст брали активну участь й мешканці околиць, супутніх із ними сіл. Так, жителі (п'ятнадцять сімей) села Воронове, яке розташовувалося за три милі від канівського замку і належало князю Капусті, були зобов'язані переслідувати ворога, а також сплачувати разом із міщанами «підводу і стацію» та віддавати власнику половину виловленої риби і бобрів⁴⁰. Мешканці замкового села Демидівці (шістнадцять осіб), що лежало за чотири милі від Києва, виконували різноманітні повинності «на замок»: давали колеса, сіно і мед (від одного до трьох відер), орали поля, а окремі із них виконували військову повинність. «Хведець Хорошкевич та Іван Кончакович ті служать кінно, їздять на війну і на всяку дорогу при воеводі і при уряднику його»⁴¹ – зазначено в описі київського замку 1552 р.⁴². Автор останнього називає також низку сіл неподалік Києва, «з яких вихоживало слуг панцирних на службу господарську». Зокрема, Куликів, Попадичі, Рословичі, Янковичі, Юр'вичі, Невеселиве, Іванковичі. Усі разом вони надавали до військової служби сто сорок шість панцирних слуг, але, як він уточнив, «тепер ті села пусті всі» (імовірно спустошені татарами). До того ж одного панцирного слугу «однокінь на службу господарську» виряджав Гнилицький монастир⁴³. Аналогічні відомості знаходимо у джерелах, які висвітлюють організацію оборони Вінниці і Вінницького повіту. Так, село Овдіївці, що розташовувалося неподалік Гончарського шляху, споряджало лише одного (через спустошення) панцирного слугу Пашка⁴⁴. Фактично ці селяни й панцирні слуги виконували ту ж оборонну функцію, що й козаки та бояри, а відтак стояли біля витоків українського козацтва.

Отже, українські (руські) бояри у середині XVI ст. відігравали вагомую роль в обороні українських міст на теренах південно-східного прикордоння західної християнської зі східною ісламською цивілізацією. Ця етнічно українська привілейована верства мала істотний вплив на формування козацького стану, передавши його старшинам аристократичний світогляд, норми моралі, станової корпоративної єдності та честі.

Примітки:

1. Boniecki A. Poczec rodów w Wielkiem Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. Warszawa: Wyd. Adam Boniecki, 1887. S. X–XI; Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1994. Т. 5. С. 57; Енциклопедія історії України: у 5 т. / гол. ред. В.А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 362–363.

2. Boniecki A. Op. cit. S. X.
3. Boniecki A. Op. cit. S. X.
4. Маркевич Н.Н. История Малороссии. Москва: В типографии Августа Семена, 1842. Т. 1. С. 27–56.
5. Максимович М. Вибрані твори / упор. і вст. ст. В. Короткого. Київ: Либідь, 2004. С. 148.
6. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. Санкт-Петербург: Издание товарищества «Общественная польза», 1874. Т. 1. С. 48–49, 95–96, 169, 184.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 5. С. 45–73; Грушевський М. Козацтво на Україні. *Грушевський М. Твори*. У 50 т. / за ред. П. Соханя та ін. Львів: Світ, 2002. Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». 2009. С. 271.
8. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 5. С. 57–58.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 5. С. 58–59; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (Далее – Акты ЮЗР). Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1863. Т. I (1361–1598). С. 27, 33–34, 64, 207–208; Енциклопедія історії України: у 5 т. / гол. ред. В.А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 353.
10. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці: Сіверянська думка, 1996. С. 33.
11. Там само.
12. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII. URL: <http://litopys.org.ua/coss1/shch.htm> (дата звернення: 08.08.2020).
13. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. С. 40–41.
14. Іноді військову службу, яку виконували бояри, називали панцирною службою, бо її несли на коні у важкому обладунку – панцирі. А самих бояр – панцирними (Див.: Boniecki A. *Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku*. Warszawa: Wyd. Adam Boniecki, 1887. S. XI).
15. Boniecki A. Op. cit. S. X.
16. Архив Юго-Западной России (Далее – Архив ЮЗР). Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 617.
17. Там же. С. 211–212.
18. Там же. С. 232–233.
19. Boniecki A. Op. cit. S. X.
20. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 75–76.
21. Boniecki A. Op. cit. S. X.
22. Boniecki A. Op. cit. S. XI.
23. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 76–184, 587–647.
24. В описі Черкаського замку 1552 р. згадуються бояри Степан Яцкович Тинькович, Андрій, Григорій, Івашко та Єсько Бог-

- дановичі Потаповичі, зем'яни Михайло Грибунович та Ян Кельбовський, Міститься також інформація про «прихожих» козаків, яких «сієї зими було їх разом близько ста п'ятдесяти». Згідно опису Канівського замку того ж року у місті проживали бояри Богуш Некрашевич, Андрій Богданович, Микита Драб, Богуш Морозович, Чайка та інші (Див.: Архів Юго-Западной России (Далее – Архив ЮЗР). Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 89, 104).
25. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 81–82.
 26. Там же. С. 95.
 27. Там же.
 28. Там же. С. 111.
 29. Там же. С. 81.
 30. Там же. С. 94–95.
 31. Там же. С. 82, 89, 95.
 32. Свепет (давньопольське) – висячий вулик, мед диких бджіл.
 33. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 103.
 34. Звертає на себе увагу факт одночасного використання в описі Мозирського замку 1552 р. термінів «зем'яни» та «люди боярські». Однак залишається відкритим питання чи автор вживав їх як синоніми, чи, можливо, розрізняв бояр та зем'ян як представників привілейованої верстви, які перебували на різних щаблях тогочасної ієрархії (Див.: Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 624, 628).
 35. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 602.
 36. Там же. С. 601–602.
 37. Там же. С. 616.
 38. У разі наближення ворога до «землі господарської» міщани оплачували також службу додаткової сторожі «до воріт парканових» (Див.: Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 617).
 39. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 617, 625.
 40. Там же. С. 98.
 41. Це могли бути бояри, що через зміни соціальної структури у ВКЛ «випали» зі свого стану.
 42. Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 117.
 43. Там же. С. 121.
 44. Там же. С. 609.

Sergii Kalutsky

**RUSSIAN (UKRAINIAN) BOYARS ON THE DEFENSE
OF THE UKRAINIAN BORDER (ACCORDING TO THE MATERIALS
OF THE CASTLE DESCRIPTIONS)**

Based on the castle descriptions this article makes an attempt to find out the contribution of representatives of the Ukrainian aristocratic stratum – the boyars (Polish landed gentry) – in the organization of the defense of Russian southeastern lands of the Grand Duchy of Lithuania

in the middle of the XVI century. The analysis of the used materials also allowed to touch upon the problem of their role in the formation of the Ukrainian Cossacks.

Key words: *boyars, Polish landed gentry, gentry, servants, description of the castle.*

Отримано: 26.02.2021

УДК 930.1

DOI: 10.32626/2309-2262.2021-9.258-268

Володимир Верстюк
(Кам'янець-Подільський)

**ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА МОНОГРАФІЇ М. КОСТОМАРОВА
«БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ПОВЕРНЕННЯ
ПІВДЕННОЇ РУСИ ДО РОСІЇ»**

У статті зроблено спробу проаналізувати процес формування М. Костомаровим джерельної бази монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії».

Ключові слова: *українська історіографія, історичне джерело, монографія, епістолярій, архів, хроніка, літопис.*

В українській історіографії та джерелознавстві порушена нами проблема майже не досліджувалася. Окремі її аспекти (вплив харківських романтиків на вибір теми дослідження, пошук та аналіз джерел крізь призму романтичної історіографії, специфіка роботи в умовах заслання) знайшли висвітлення у працях О. Гончар¹, М. Грушевського², Д. Дорошенка³, М. Драгоманова⁴, Я. Козачка⁵, І. Крип'якевича⁶, В. Міхеєвої⁷, Ю. Мицика⁸, Ю. Пінчука⁹, П. Попова¹⁰, О. Яся¹¹ та інших дослідників. Разом з тим низка питань (використання історичних пісень і переказів в якості джерел при написанні монографії, вплив попередників, які займалися добою Б. Хмельницького) потребують детального аналізу.

Варто зазначити, що захоплення історією козаччини виникло у вченого у харківський період його життя. Перебуваючи у лавах студентів Харківського університету, він весь свій вільний час проводив за читанням історичної літератури¹². В «Автобіографії» М. Костомаров писав: «Мені хотілося знати долю всіх народів; не менше цікавила мене і література з історичної точки зору»¹³. В січні 1837 р., по закінченню університету, Микола Іванович, під впливом юнацьких мрій та наслідуючи приклад батька, вступив до Кінбурнського драгунського полку юнкером. Однак незабаром юнак дійшов висновку про безперспективність своєї військової кар'єри. Натомість